Vezérelj, Hélios! Recenzió az utolsó pogány római császár, Iulianus imperator válogatott írásait tartalmazó fordításkötetről. Csízy Katalin (ford.): Iulianus Apostata válogatott írásai. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2025. 142 o.

Sólyom Márk

A késő ókor egyik legérdekesebb történeti személyisége kétségtelenül az utolsó pogány római uralkodó, Flavius Claudius Iulianus *imperator* (uralk. 360/361–363) volt.[1] A hadvezérként[2] és gondolkodóként[3] is kiemelkedő, fiatalon elhunyt neoplatonista filozófuscsászár egy változásokkal teli, átmeneti korszakban került az *imperium* trónjára, a 4. század ugyanis a pogányságból kereszténységbe történő átmenet évszázada a Római Birodalom történetében, hiszen a század elején folyt a Diocletianus-féle utolsó keresztényüldözés (303–311), bő két emberöltővel később, 380-ban viszont I. Theodosius thessalonikéi *edictum*ának következtében már a katolikus kereszténység a birodalom államvallása lett, 394-ben, a Frigidus folyó melletti csatában pedig az utolsó olyan ellencsászár, Eugenius *usurpator* is legyőzetett, aki még élvezte az egyre fogyatkozó, Quintus Aurelius Symmachus és Virius Nicomachus Flavianus szenátorok által vezetett pogány római arisztokrácia támogatását. Iulianus császár tehát az utolsó keresztényüldözés vége (311) és a kereszténység államvallássá válása (380) közötti átmeneti időszakban élt és uralkodott, s bár kereszténynek nevelték, családja lemészárlása, illetve fiatalkori élményei hatására visszatért ősei hitéhez.[4] Az *imperator* megítélése azóta is rendkívül ellentmondásos, tradicionalista körökben ugyanis az ősi hagyományok utolsó képviselőjeként, lánglelkű ellenállóként tekintenek rá, a keresztény

---

1 Kienast, Dietmar – Eck, Werner – Heil, Mättheus (2017): *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.* 6., überarbeitete Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 309–311.

2 A 357. augusztus 25-én megvívott argentoratei (strassburgi) csatában Iulianus császár szétverte a birodalomra törő, Chnodomarius és Serapio által vezetett alemannokat. Ammianus Marcellinus szerint 35 ezer germán katona nézett szembe 13 ezer rómaival a galliai csatatéren, mégis Iulianus serege győzedelmeskedett, a feljegyzés szerint ráadásul csupán 243 római lelte halálát az ütközetben, míg az alemannok közül 6 ezren estek el. (Amm. XVI.12.)

3 A császár neoplatonista filozófiájának legfontosabb összefoglalását a *Himnusz a Naphoz, a mindenség királyához* című, Hélios napistenhez írt prózahimnusza adja. Magyarul lásd: Buzási Gábor (2018): Iulianus császár: Himnusz a Naphoz, a mindenség királyához. *Ókor – Folyóirat az antik kultúráról,* 17(1): 78–100.

4 I. Constantinus (Nagy Konstantin) halála után, 337-ben a birodalom keleti részét megöröklő fia, az ariánus keresztény vallású II. Constantius meggyilkoltatta riválisait. Ennek a mészárlásnak esett áldozatul Iulianus édesapja, Flavius Iulius Constantius, valamint Iulianus nagybátyja és unokatestvérei is. (Iul. *Or.* VII, 227C–234C.)

értékelés ugyanakkor egy kompromisszumokat nem ismerő, haladásellenes zsarnokként mutatja be a személyét. A császár Apostata, azaz Hitehagyott mellékneve is a keresztényektől származik.

Az új Iulianus-kötetről

A Károli Gáspár Református Egyetem docensének, Csízy Katalin klasszika-filológusnak a fordításában jelent meg a *Iulianus Apostata válogatott írásai* című fordításkötet, amely az utolsó pogány római császár hatalmas életművéből tizenöt levelet, egy rendeletet, illetve egy hosszabb lélegzetvételű írást, a *Császárok – Lakoma, avagy Kronos ünnepe* című szatírát közli magyar nyelven. A kiváló kötethez egy előszó, egy Iulianus-életrajz, illetve szakirodalomjegyzék, kronológiai táblázat és névmutató is tartozik, a leveleket pedig kronológiai sorrendben, megírásuk helyszínéhez kötve (Gallia, Illyria és Konstantinápoly, Kis-Ázsia, Antiochia), történeti kommentárral közli a fordító.

A könyvben szereplő tizenöt levél tematikája igencsak változatos, így jól szemléltetik azokat a kérdésköröket, amelyek a 350-es, 360-as években leginkább foglalkoztatták Iulianus császárt. Tekintsük is át röviden a legérdekesebb leveleket! Az első galliai levélben (*Ep.* 4 – Bidez) Iulianus barátjának, Euagrios rétornak ajándékozza nagyanyja bithyniai kertjét, ahol oly sok időt töltött gyermekkorában, és amely a *„legkedvesebb nyári üdülőhelye volt"*. A személyes hangvételű szövegben egy késő ókori birtok rajongással teli leírását olvashatjuk, az idilli hangulatú képekről pedig eszünkbe juthat akár a saját nagyszüleink, dédszüleink szőlőskertje is: *„…egy szerény szőlőskert, illatos, édes bort termő, amelynek nem kell arra várnia, hogy az idő a maga múlásával még hozzáadjon valamit, és később még Dionysosszal és a Charisokkal is megajándékozza"*. A harmadik galliai levél (*Ep.* 12 – Bidez) címzettje a nagy tekintélyű filozófus, Priskos, akinek a császár a neoplatonista misztikus, Iamblichos védelmében ír, mivel igaztalannak érzi a példaképét ért kritikákat. Azt is megtudjuk a *De Mysteriis* című munka szerzőjéről, a neoplatonista *theurgia*[5] atyjáról, hogy Iulianus – Pythagoras és Platón után – Iamblichost tartja a művelt világ harmadik legfontosabb gondolkodójának. A helyes nevelésről írt levelében (*Ep.* 61 – Bidez) az uralkodó a tanítók és tudósok feladatairól elmélkedik. Kiemeli írásában, hogy a helyes nevelés lényege *„az értelmes gondolkodásban megnyilvánuló egészséges lelki alkat, valamint a jóról és rosszról, a szépről és rútról alkotott igaz vélekedés"*. Az idealista filozófiában minden fogalom-

[5] A *theurgia* olyan pogány misztikus szertartás, amely során a *theurgos,* a pap (varázsló) kapcsolatba lép a földi világ és az égi szférák között közvetítő daimónokkal (jószellemekkel), hogy kieszközölje egy-egy fontos ügyben az istenek földi beavatkozását.

nak van egy tökéletes ősképe, amely csupán az ideák világában létezik. Ehhez az ősképhez viszonyítva lehet egy Iulianushoz hasonló *platonicus* (platonista filozófus) szerint objektív véleményt alkotni jóról és rosszról, nincsenek tehát szubjektív nézőpontok, ahogy azt például a 21. századi posztmodern filozófia tanítja, hanem az erkölcsi dolgokban mindig létezik egy megkérdőjelezhetetlen objektív igazság, a relativizmus pedig emberi hiba. Iulianus azt is papírra veti a neveléssel kapcsolatban, hogy egy tanár nem taníthat mást, mint amit gondol. A császár szavai azokat a keresztény tudósokat célozzák, akik a 4. században pogány szerzőket, például Homérost, Hérodotost vagy Démosthenést oktattak növendékeiknek. A császár indulatosan jelenti ki ennek kapcsán a következőket: *„Ha azonban úgy vélik, hogy ezek a szerzők tévedésben voltak a leginkább tiszteletben álló istenek tekintetében, akkor menjenek a galileaiak gyülekezeteibe, és magyarázzák ott Mátét és Lukácsot!"* Az erkölcsi dilemma egy napjainkban is felvethető kérdést boncolgat filozófiai mélységekben. Taníthat-e, avagy kutathat-e egy személy olyan témaköröket, amelyekkel szemben magánemberként ellenérzéssel viseltet? Nem lesz-e túlságosan elfogult az ilyen körülmények között megszülető kutatás? Sokáig a történészek ezzel a levéllel hozták kapcsolatba az *imperator* keresztény tanítók oktatási tilalmát előíró rendeletét is,[6] újabban azonban ezt az elképzelést cáfolja a kutatás.[7] A kötet legizgalmasabb levele véleményem szerint az Antiochiában megírt, egy paphoz szóló gondolatsor (*Ep.* 79 – Bidez). Iulianus császár Pégasios, egy keresztény püspökből lett pogány pap inverz pálfordulásáról elmélkedik, és kijelenti, hogy azért fogadta vissza Hélios oltalmába az egykori keresztény főpapot, mivel Pégasios püspök korábban, egy véletlen trójai találkozás alkalmával körbevezette őt a városban, sőt megmutatta neki Pallas Athéné és Achilleus sértetlen templomait is. Egy áldozati olajtól csillogó Hektór-szobrocska előtt állítólag a következőket jelentette ki Pégasios püspök Iulianusnak: *„Hogy ne lenne természetes, hogy egy kiváló ember és egykori polgártárs*[8] *előtt leróják tiszteletüket, ahogyan mi is tiszteljük mártírjainkat?"* Vajon a keresztény főpap magatartása egy korát megelőző humanista gesztus vagy inkább egy számításból eredő ravasz lépés volt? A püspökből mindenesetre Iulianus trónra lépése után pogány főpap lett. Kérdés továbbá, hogy a 4. század első felében, a pogányság és a kereszténység közötti erőegyensúly idején mennyire számított általánosnak Pégasios kétkulacsosnak tűnő valláspolitikája. A pogány isteneknek félelemből vagy számításból áldozatot bemutató keresztények, az ún. *lapsus*ok (*lapsi* = 'elbukottak') megítéléséről szólt a donatista vita, amely a 4.

6 *CTh.* XIII.3.5., illetve lásd még Amm. XXII.10.7. és XXV.4.20.

7 Csízy Katalin (2025): *Iulianus Apostata válogatott írásai.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2025. 43. 134. lábjegyzet.

8 Vergilius *Aeneis*e szerint a rómaiak a trójaiak leszármazottai, Hektór tehát e fejtegetés értelmében a IV. századi rómaiak egykori polgártársa.

század folyamán élénken foglalkoztatta a keresztény közéletet, ugyanakkor a felvetett morális probléma valójában kortalan. Meddig lehet megbocsátani egy szellemi áramlatot, vallási/ideológiai csoportot vagy politikai pártot elhagyó és a riválishoz nyíltan átpártoló vallási vezetőnek, közéleti szereplőnek, politikusnak? – tehetnénk fel a mindig aktuális kérdést. Ahogy Iulianus levelének a példája is mutatja, általában a befogadó csoport szokta gyakorolni a *clementia* gesztusát, míg az elárult, sértett közösség természetesen nehezen bocsát meg.

A *Iulianus Apostata válogatott írásai* című fordításkötetet végül a *Császárok – Lakoma, avagy Kronos ünnepe* című szatíra zárja. A Iulianus által 362 decemberében megírt, humoros-szatirikus történet szerint az istenek – Saturnalia decemberi ünnepe alkalmából – lakomára invitálják a római császárokat az Olymposra. Egy *enumeratio* keretében vonulnak be az *imperator*ok a díszes *symposion*ra, majd az istenek versenyt hirdetnek a legjobbnak ítélt császárok (Iulius Caesar, Octavianus Augustus, Traianus, Marcus Aurelius, Constantinus), valamint a Héraklés kérésére hozzájuk csatlakozó világhódító, Nagy Sándor számára. Melyikük volt vajon a legtökéletesebb uralkodó? Mindegyik vezetőnek érvelnie kell egy rétorikai beszéd keretében maga mellett, miközben a ravasz Silénos szatír csípős megjegyzésekkel, humoros közbevetésekkel teszteli őket, elsősorban gyengeségeiket, emberi hibáikat támadva: *„Na de bizony elég sokszor legyőztek téged leánykáink!"* – veti oda például a szatír a borra és a makedón király halálára utalva a legyőzhetetlenségéről szónokló Nagy Sándornak, miközben Dionysosra kacsint. A történet végül a pogány, sztoikus filozófuscsászár, Marcus Aurelius győzelmével és az első keresztény római uralkodó, Constantinus megszégyenülésével ér véget, vagyis Iulianus az istenek, Zeus és Kronos, pontosabban a döntésüket kihirdető isteni hírnök, Hermés szavaival mond ítéletet elődei élete és cselekedetei felett.

Correctura

Szólnunk kell végül a kötet apróbb hiányosságairól, hibáiról is. A könyv terjedelme rövid, elfért volna talán még benne Iulianus filozófiai szempontból legfontosabb műve, a kötet egyik lektorának, Buzási Gábornak a fordításában korábban már megjelent *Himnusz a Naphoz, a mindenség királyához* című prózahimnusz. Érthető ugyanakkor az a koncepció, hogy a könyv inkább csak egyetlen fordító munkáit szedi csokorba. Rövidnek érzem a kötet elején olvasható Iulianus-életrajzot is, az esszé különösen az utolsó pogány római császár Perzsia elleni hadjáratát és halálát tárgyalja szűkszavúan. Nem valószínű az életrajz azon állítása, hogy Iulianust a saját – keresztény – katonája ölte volna meg, ez csupán egy egyháztörténeti

szerzők által terjesztett, propagandisztikusnak tűnő állítás.[9] Eutropius és Rufius Festus *breviarium*ai az *imperator* perzsa hadjárata után 6-7 évvel íródtak, s a 363. évi katonai vállalkozásban részt vett két udvari szerző *(magister memoriae)* egyaránt arról számolnak be, hogy a császárt a szászánida perzsa ellenség egyik katonája sebesítette meg halálosan.[10] 390 körül Ammianus Marcellinus is csak úgy utal a keresztény római katona általi esetleges gyilkosságra, mint *„ellenőrizhetetlen kósza hírre"*,[11] Theodórétos 455 körül keletkezett *Historia Ecclesiastica*jának a fordításkötetben idézett, elfogult szöveghelye[12] tehát nem releváns a történeti igazság szempontjából, hiába vált a *„Győztél, Galileai!"* mondás azóta szállóigévé. David S. Potter professzor is ellentmondást nem tűrve jelenti ki a források elemzése után: *„Julian was not killed by one of his own men"*.[13] A kötet a galatiai Bala Hissart Kabul, Afganisztán területére helyezi,[14] ami nyilvánvalóan téves állítás. Probus császár nem csupán 276-ban,[15] hanem 276 és 282 között uralkodott. A négy császár éve nem Kr. e. 69-ben,[16] hanem Kr. u. 69-ben volt. „Trebonius Gallus"[17] császár neve helyesen Trebonianus Gallus.

Recenziómat végül a Iulianus *imperator* perzsa hadjáratáról szóló, 370-re keltezhető Festus-féle rövid összefoglalással zárom. A *breviarium*ot 2020-ban épp a recenzens fordította magyarra.

„Iulianus princeps a külhoni ellenfelekkel szemben a sikerekről volt ismert, a perzsák ellen azonban nem vette figyelembe a mértéket. Az egész földkerekség ura tudniillik fenyegető hadijelvényeket indított útnak Parthiába[18] *rendkívüli felszereltséggel, egy ellátmánnyal megpakolt hajóhadat pedig az Eufráte-*

---

9 Potter, David S. (2004): *The Roman Empire at Bay AD 180–395.* Routledge, London – New York. 518. (https://doi.org/10.4324/9780203401170). A legkorábban Nazianzi Szent Gergely és Libanios említik a keresztény római katona általi gyilkosság lehetőségét. Nazianzi Szent Gergely szerint négyféle ember lehetett a tettes: vagy egy perzsa, vagy egy arab, vagy egy barbár testőr, vagy egy háborgó keresztény. Libanios egyik korai levele egyértelműen keresztény gyilkosról beszél, ám tizennégy évvel később már azt állítja a szerző, hogy egy perzsa zsoldban harcoló szaracén lovas követte el a tettet. A középkori keresztény hagyomány szerint Szent Basileios (Nagy Szent Vazul) imádságának hatására a sírból kikelt Szent Mercurius végzett a pogány császárral.

10 Eutr. X.16. *„Remeansque victor, dum se inconsultius proeliis inserit, hostili manu interfectus est VI Kal. Iul., imperii anno septimo, aetatis altero et tricesimo, atque inter Divos relatus est"* (369 körül); Fest. 28.3. *„dextrum aduersa Tigridis ripa nudato militum latere iter relegens, cum incautius per agmen erraret, excito puluere ereptus e suorum conspectu, ab obuio hostium equite conto per ilia ictus inguinum tenus uulneratus est."* (370 körül.)

11 Amm. XXV.6.6.

12 Theod. *Hist. Eccl.* III.20.

13 Potter, David S.: i. m. 518.

14 Csízy Katalin: i. m. 52. 176. lábjegyzet.

15 Uo. 66.

16 Uo. 79. 271. lábjegyzet.

17 Uo. 84. 313. lábjegyzet.

18 A Szászánida (Újperzsa) Birodalomra utal archaikusan a szerző.

szen keresztül vetett be. A gyorsan előretörő uralkodó a perzsák számos városát és erősségét megadásra kényszerítette, vagy erővel megszerezte. Miután Kté-siphónnal szemben, a Tigris és az Eufrátesz összefolyásának partján[19] *tábort ütött és napközben játékokat rendezett a síkságon, hogy az ellenség nyugtalanságát eloszlassa, éjfélkor váratlanul hajókra rakott katonákat szállított át a túlsó partra. A meredek helyre felkapaszkodó katonák, mivel amoda még napközben is nehéz feljutni és mivel senki sem akadályozta meg a feljutást, a perzsákat rögtön rémülettel töltötték el, majd a teljes idegen hadoszlop szétszaladt, Ktésiphón nyitott kapuján pedig a győztes sereg bevonulhatott volna, ha nem lett volna fontosabb a zsákmányolás lehetősége, mint a győzelem bebiztosítása. Akkora dicsőséget vívtak ki, hogy amikor a kísérők a visszatérést sürgették, a császár a saját elképzelésében bízott inkább, s felégette a hajókat, majd egy áruló által félrevezetve, aki megtévesztésből ajánlotta fel a szolgálatait, rövidebb utat keresett Madenába.*[20] *Miközben a Tigris túlsó, jobb partján a katonák szárnyát felfedve rótta az utat, s a menetoszlop mellett elővigyázatlanul haladt, a felvert por miatt kikerült a sajátjai látóköréből, az ellenség szembe jövő lovasa pedig egy lándzsavágással a belein keresztül az ágyékáig megsebesítette. Vére sokaságának a kicsordulása közepette, sebesülése ellenére a sajátjai sorait újrarendezte, hosszadalmasan beszélt az övéihez, majd tétovázó lelkét kilehelte."* (Festus: *A római nép viselt dolgainak breviáriuma* 28.1–3.[21])

* * *

Reméljük, hogy a közeljövőben további Iulianus által írt levelek is olvashatók lesznek majd magyar nyelven, és a recenzió által tárgyalt kiváló kötet további részeket kap. Nem vitás, hogy Csízy Katalin munkájának ott a helye minden késő ókor iránt érdeklődő történész, klasszika-filológus, régész, filozófus és teológus polcán.

---

19 Valójában az Eufráteszt a Tigrissel összekötő „Királyok csatornája" (Naarmalcha) és a Tigris folyó összefolyásának partjáról van szó.

20 Médiába.

21 Sólyom Márk (2020): Festus: *A római nép viselt dolgainak breviáriuma.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő. 40–43. A szövegrészhez írt kommentárt lásd: uo. 142–146.